

HÂRİCİLER

(الخوارج)

Dini ve siyasî konulardaki
aşırı görüşleri
ve faaliyetleriyle tanınan fırka.

Hâricî, “çıkmak, itaatten ayrılıp isyan etmek” anlamındaki hurûc kökünden “ayrılan, isyan eden” mânasında bir sıfat olan hâric kelimesine nisbet ekinin ilâve edilmesiyle meydana gelmiş bir terim olup topluluk ismi için hâriciyye ve havâric kullanılır. Fırkanın adı konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Kendilerine karşı isyan ettikleri yöneticilerle fırkanın muhalifleri Havâric ismini “insanlardan, dinden, haktan veya Hz. Ali’den uzaklaşan ve yönetime karşı ayaklanarak cemaatten çıkanlar” anlamında kullanmışlardır. Meselâ Şehristânî’ye göre hâricî, ümmetin ittifak ettiği meşrû bir halifeye baş kaldıran herhangi bir kimsedir (*el-Milel*, I, 114). Bu baş kaldırı Hulefâ-yi Râşidîn’e veya daha sonraki devlet başkanlarına karşı olabilir. Yine muhalifleri tarafından Hâricîler hakkında kullanılmış diğer bir isim de “dinden çıkmış” anlamında mârikadır. Kendileri ise Havâric ismini, “kâfirlerin arasından çıkarak Allah’a ve peygamberine hicret edenler” (krş. en-Nisâ 4/100), “kâfirlerle her türlü bağı koparanlar” anlamında kullanırlar. Hâricîler’in beğendikleri ve kendilerini ifade için kullandıkları başka bir isim de “Allah yolunda savaşıp O’nun rızası için canlarını ve mallarını satan ve Allah’ın da bunları cennete karşılık satın aldığı kişiler” anlamındaki (krş. et-Tevbe 9/111) şurâttir. Hâricîler’e, aralarında bazı gruplara ayrılmadan önceki dönemde, Sıffin olayının ardından taraflarca benimsenen hakemlere rızâ göstermeyi reddetmelerinden dolayı muhakkîme, Hz. Ali’den ayrıldıktan sonra ilk toplandıkları yer olan Harûrâ’ya nisbetle Harûriyye ve buradaki reisleri Abdullah b. Vehb er-Râsibî’ye izâfeten Vehbiyye adları da verilmiştir.

Hâricîler’in doğuşu, hemen hemen bütün tarihçiler tarafından Sıffin Savaşı’nda hakem meselesinin ortaya çıkışına bağlanmıştır. Buna göre Havâric, hakem tayinini (tahkîm) kabul etmesinden dolayı Ali b. Ebû Tâlib’den ayrılanların meydana getirdiği bir fırkadır. Fırkanın doğuşunun böyle bir olaya bağlanması isabetli gibi görünürse de tahkîmden çok önce Hz. Osman’ın hilâfetine son yıllarında vuku bulan sosyal karışıklıklar sebebiyle müslümanların zihinlerini meşgul eden

bazı fikir ve davranışlar göz önünde tutulduğu takdirde, Hâricîliğin tahkîm olayı üzerine birden bire varlık kazanmış bir fırka olmadığı anlaşılır. Esasen Hâricîler’in, “Osman’ı hepimiz öldürdük” şeklindeki sözlerine ve daha o dönemlerden itibaren ihtilâlcî unsurların devamı oldukları yolundaki iddialarından hareketle menşelerinin Hz. Osman’ın 35 (656) yılında şehid edilmesinden önceki zamanlara kadar götürülmesi daha isabetli olur.

Hz. Osman’ın halife oluşundan itibaren takip ettiği yönetim tarzı, yakınlarına karşı davranışları, Medine’de ve Medine dışında yaşayan ahabın halifeyi kıyasıya tenkit etmesi İslâm toplumunda huzursuzluklara sebep olmuştur. Asr-ı saâdet’i ve ilk iki halife dönemini gören müslümanlar o devirlerin disiplinli ve huzurlu ortamını aramaya başlamışlardı. Halife Osman’a karşı çıkanlar valilerinin idaresinden, Emevî ailesinin taşkınlık ve kabile taassubu dolayısıyla başkalarına tahakküm etmesinden şikâyetçiydiler. Hâricîliğin doğuşuna sebep olarak zikredilen şikâyet konuları ve sosyal düzensizlikler arasında, Hz. Osman’ın belli kişilere Irak’ta toprak bağışlarında bulunması, önemli valiliklere tayinler yaparken toplum tarafından seilmeyen Abdullah b. Âmir, Velid b. Ukbe ve Abdullah b. Sa’d b. Ebû Serh gibi yakınlarını tercih etmesi, savaş ganimetlerini dağıtırken seferlere katılmayan yakınlarına da pay ayırması, Ehl-i Bedr’in paylarını kısması, seleflerinin aksine bazı cezaların icrasında yavaş davranması veya bunları hiç uygulamaması gibi sebepler sayılmaktadır. Doğrudan üçüncü halifenin icraatıyla ilgili olan bu hususlar, her ne kadar kaynaklarda onun şehid edilmesiyle ilgili meseleler tartışıldığı sırada ileri sürülmekteyse de ona karşı girişilen hareketlerde sadece bu sebeplerin rol oynadığını söylemek güçtür. Aslında o dönemle ilgili şikâyetlerin altında yatan asıl etken içtîmaî, iktisadî ve siyasî bünyede vuku bulan ciddi değişimlerde ve bunlara uyum sağlamada güçlük çeken bedevî zihniyetinde aranmalıdır. Bedevîlerin bu uyumsuzluğu, yönetime karşı güvensizlik ve hayal kırıklığını da beraberinde getirmişti. Öyle ki değişen şartlar onların eski hayatlarına göre olumsuz şartlardı ve düzeltilmesi gerekliydi. Kayıtsız şartsız çöl hayatından teşkilâtli bir devlet içinde yaşamaya geçişin getirdiği sıkıntılar bedevîler için hissi gerginlikler doğurmuş ve bu gerginlikler sonunda patlama noktasına ulaşmıştır. Ayrıca İslâm’ın gelmesiyle

le eski kültürleri zarar gören yahut ortadan kalkan kimselerin düşmanlıkları ve müslümanlar arasında ayrılık ve fitne çikarmaları da huzursuzluk sebepleri arasında düşünülmalıdır. Nitekim Hz. Osman’ın şehid edilmesi, “fitne” diye anılan siyasî ve içtîmaî patlamaların en önemlisi ve İslâm tarihinde zümreleşme faaliyetlerinin başlangıcı olarak görülebilir. Bununla birlikte Hâricî ayrılımasının bir zümreleşme faaliyeti olarak vücut bulması Sıffin Savaşı sonrasına rastlar.

37 yılının Safer ayı başında (Temmuz 657) fiilen başlayan Sıffin Savaşı 10 Safer (28 Temmuz) sabahına kadar bütün şiddetiyle devam etti. Ali b. Ebû Tâlib, ünlü kumandanı Eşter vasıtasıyla Muâviye ordusuna son darbeyi vurmak üzere iken (Müberred, III, 1232; Taberî, I, 3330) Mısrî fâtihi Amr b. Âs, Muâviye’nin imdadına yetişti ve çarpışmayı durdurarak çözüm için Allah’ın kitabının hakemliğine başvurulması şeklindeki meşhur önerisini ortaya koydu. Hezimete doğru giden Suriyeliler, Amr’ın tavsiyesiyle büyük Şam mushafını beş mızrağın ucuna bağlayarak Iraklılar’ı Allah’ın kitabının hakemliğine davet ettiler. Bu hareket, savaştan yorulmuş ve karşısında kendi kabilesinden olanlara, dindaşına kılıç çekmede tereddütlere düşmüş bulunan Iraklılar üzerinde Amr’ın beklediği tesiri gösterdi. Hz. Ali tereddüde düşen ordusuna bunun bir tuzak olduğunu, gerçekte Şamlılar’ın Allah’ın kitabını bir kenara ittıklarını söyleyince de etkili olamadı, hatta tehdit bile edildi. Bunun üzerine savaşı durdurup Eşter’i geri çağırarak zorunda kaldı.

Hz. Ömer döneminde çeşitli fetihlere katılan, Hz. Osman ve Ali zamanında valilik yapan Eş’as b. Kays tahkîme gidilmesinde ısrar etti ve Ali’nin karşı çıkmasına rağmen kendisine katılanlarla birlikte Ebû Mûsâ el-Eş’arî’yi Iraklılar’ın hakemi olarak ilân etti. Muâviye’nin hakemi ise Amr b. Âs idi. Hakemlerin anlaşmayı imzalaması üzerine Eş’as anlaşma metnini kimseye danışmadan askerler arasında okumaya başladı. Askerlerin pek çoğu ve özellikle Temîm kabilesine mensup olanlar, “lâ hükme illâ lillâh” (hüküm ancak Allah’a aittir) sloganıyla anlaşmaya karşı çıktılar. Halife Ali’nin bütün açıklamalarına rağmen başlangıçta savaşın durdurulacak hakeme başvurulması hususunda ısrar eden bu kişiler öyle anlaşılıyor ki pişmanlık duymaya başlamıştı. Onlar, savaşta haklı olarak girdikleri inancını taşıdıkları halde bu defa bozguna uğramış ve haklılıklarında şüpheye düşmüş bulun-

HÂRİCİLER

dukuları intibaina kapılmışlardı. Bunun üzerine anlaşmayı bozması ve tövbe ederek tahkimi reddetmesi hususunda halifeyi ikna edemeyince onu terkedip Kûfe yakınındaki Harûrâ'ya çekildiler ve böylece ilk Hâricî zümreyi oluşturdular.

Hız. Ali Döneminde Hâricîler. Harûrâ'da toplanan 12.000 dolayındaki Hâricî, Sıffin'de Hz. Ali ordusunun sol kanadına kumanda eden Şebes b. Rib'î et-Temîmî'yi askerî kumandan, Abdullah b. Kevvâ el-Yeşkürî'yi de namaz kıldırmak üzere imam seçtiler ve idareyi ellerine aldıkları sonra bundan böyle İslâmî hususların şûra yoluyla icra edileceğini, biatın Allah'a olduğunu ve iyiliğin emredilip kötülüğün yasaklanacağını ilân ettiler. Öte yandan onlarla görüşmek üzere Hz. Ali Abdullah b. Abbas'ı görevlendirdi. İbn Abbas, çeşitli delillerle Hâricîler'i davranışlarının yanlışlığı konusunda ikna etmeye çalıştıysa da onlar bu delilleri kendi kanaatlerine uygun biçimde yorumlayarak baştan beri ortaya koydukları dar ve katı anlayışlarını sürdürdüler. Bu defa Hz. Ali karargâhlarına kadar bizzat giderek imamları İbnü'l-Kevvâ ile ayrılımlarının sebepleri ve davranışlarının yanlışlığı hakkında bir görüşme yaptı. Bu görüşmenin sonunda İbnü'l-Kevvâ da dahil olmak üzere yaklaşık 6000 kişi, halifenin tahkîmden caydığını sanarak onunla birlikte Kûfe'ye gittilerse de Hz. Ali bundan caymadığını söyleyince geri döndüler. Bunun üzerine Hz. Ali yine Abdullah b. Abbas'ı gönderdi. İbn Abbas'ın telkinleriyle 2000 kadar Hâricî firkadan ayrıldı. Geride kalanlar üstün zekâsı, ileri görüşlülüğü, hitabeti ve ibadete düşkünlüğü ile tanınan Abdullah b. Vehb er-Râsibî'yi kendilerine emîr seçtiler (19 Şevval 37/30 Mart 658). Küçük gruplar halinde gizlice Kûfe'den çıkarak Dicle'nin sol kıyısında Bağdat ile Vâsıt arasındaki Nehrevan kasabasında toplandılar.

Hız. Ali Hâricîler'e bir mektup yazarak meşrû bir sebebe dayanmadıklarını, Kitap ve Sünnet'le amel etmediklerini belirttikten sonra kendisine itaat etmelerini ve düşmana karşı savaşmalarını istedi. Ancak Hâricîler bunu kabul etmediler. Hz. Ali, Şamlılar'a karşı savaş hazırlıklarına başlamayı tasarlarken gittikçe tutumlarını sertleştiren Hâricîler'in sırf kendi görüşlerini paylaşmadığı için ashaptan Abdullah b. Habbâb b. Eret'i ve hamile karısını öldürmeleri, Osman ve Ali'yi tekfir etmeyen kâfir olduğunu ve bu sebeple öldürülmesi gerektiğini ilân etmeleri, görüşlerine katılmayanlara hayat

haklı tanımamaları üzerine onların üstüne yürüdü. Nehrevan'da önce kendileriyle konuşup şehid edilen müslümanların katillerinin teslim edilmesini istedi; red cevabını alınca da son olarak Kays b. Sa'd b. Ubâde ile Ebû Eyyûb el-Ensârî'yi nasihat için gönderdi. Bunun üzerine Hâricîler'in bir kısmı Ferve b. Nevfel el-Eşcaî ile birlikte topluluktan ayrılp Bendenicîn'e gitti. Bu duruma sınırlanan Hâricîler savaşı başlattılar; sonuçta Hâricîler'in tamamına yakını katledildi (9 Safer 38/17 Temmuz 658).

Daha sonra Şamlılar'a karşı savaşa çıkmak için Kûfe yakınlarındaki Nuhayle'de konaklayan Hz. Ali, bir taraftan yanındakilere Kûfe'ye gidip hazırlık yapmalarını isterken diğer taraftan Nehrevan'da Abdullah b. Vehb er-Râsibî'den ayrılarak Ebû Eyyûb el-Ensârî'ye sığınan ve kendilerine Ehl-i Nuhayle denilen yaklaşık 2000 kişilik bir Hâricî topluluğuna hitap edip kendisine katılmalarını istedi. Bu teklifi kabul edilmeyince çıkan çatışmada pek çoğu öldürüldü. Öte yandan Hz. Ali'nin Kûfe'ye giden adamları yeniden bir savaşa girişmek konusunda çekimser davranınca halife de şehre girdi. Nehrevan ve Nuhayle savaşları siyasî tarih açısından birer büyük zafer sayılırsa da savaştan kaçıp kurtulan Hâricîler ve onların gelecek müntesiplerinde bir intikam arzusu doğurdu. Nitekim Hz. Ali, böyle bir intikam duygusuyla Abdurrahman b. Mülcem tarafından hançerlendi ve bunun tesiriyle 21 Ramazan 40 (28 Ocak 661) tarihinde vefat etti.

Nehrevan ve Nuhayle'den itibaren Hz. Ali'nin şehid edilmesine kadar iki yılı aşkın süre içinde Hâricîler zaman zaman küçük mahallî isyanlar çıkardılar. Bunların en önemlisi, Nehrevan'dan kurtulup Şehrezûr'a kaçan Ebû Meryem es-Sa'dî'nin isyanıdır. Ebû Meryem, Arap asıllı altı kişi hariç mevâliden oluşan 400 kişilik kuvvetiyle Kûfe'ye yaklaşıncaya halife tarafından itaate çağırılmasına rağmen buna yanaşmayıp savaşa girmiş, sonuçta mağlûp olmuş, adamlarından sadece elli kişi ölümünden kurtulup teslim olmuştur (Ramazan 38/Şubat 659). Nehrevan savaşının üzerinden henüz bir yıl bile geçmeden Hâricîler'e bu kadar çok sayıda mevâlînin katılmasına halifenin Kureys'ten olması şartına gösterilen tepkiler yol açmış olmalıdır. Bununla birlikte reislerin hepsi Arap'tır.

Emevîler Döneminde Hâricîler. Hz. Ali'den sonra hilâfeti ele geçiren Muâviye döneminde Hâricî isyanlarının ardı arka-

sı kesilmemiştir. Bu ayaklanmalar, özellikle Hz. Hasan'ın hilâfeti Muâviye'ye teslim etmesinden sonra (Rebûlevvel 41/ Temmuz 661) Nehrevan'da Hâricîler'den ayrılan Ferve b. Nevfel'in hareketiyle kıızıttı. Kûfe'deki bu isyan Muâviye'nin sert tedbirleriyle hemen bastırılmışsa da Hâricîler'in intikam duyguları bir türlü yok edilememiştir. Nitekim Hâricîler, Muâviye ile yine Kûfe dolaylarındaki Nuhayle'de üçüncü defa karşılaştılar (Cemâziyevvel 41/Eylül 661). Mugire b. Şu'be'nin Kûfe valiliğine tayininden sonra ise Ferve b. Nevfel'in ölümüyle sonuçlanan yeni bir ayaklanma oldu. Ancak isyanların Muâviye tarafından çok şiddetli bir şekilde bastırıldığını gören Hâricîler, Nehrevan'da ölen Abdullah b. Vehb er-Râsibî'den beri ilk defa şûra yoluyla kendilerine bir halife seçerek Müstevid b. Ullefe et-Teymî'ye biat ettiler (Cemâziyelâhir 42/Eylül 662) ve 43 (663) yılında yeni bir ayaklanmaya karar verdiler. Bu toplantıyı haber alan Vali Mugire b. Şu'be yakalayabildiklerini hapse attırdı, Kûfeliler'den ve Şia'dan teşkil ettiği bir ordu ile diğerlerini üzerine yürüdü. Müstevid'in de hayatını kaybettiği bu savaştan çok az sayıda Hâricî kurtulabildi. Kûfe Hâricîleri'nin Müstevid'den sonra yeni bir halife seçmeleri ve ikinci bir isyana teşebbüsleri, Mugire'nin ölümünden ve hapisten çıkan Hâricîler'in Hayyân b. Zabyân'a biat etmelerinin ardından 58 (677) yılı sonunda vuku buldu. Ancak bu ayaklanma da yeni Kûfe valisi İbn Ümmü'l-Hakem'in sert tedbirleriyle 59 (678) yılı başında bastırıldı ve Kûfe yakınlarındaki Bânikyâ'da Hâricîler'in hemen hemen hepsi öldürüldü. Bu yenilgi bir bakıma Kûfe Hâricîliği'nin sonu olmuştur.

Basra Hâricîliği, Nehrevan'dan kurtulan Mis'ar b. Fedekî et-Temîmî tarafından kuruldu. Buradaki ilk Hâricî hareketi, 41 (661) yılında müslüman bir topluluğun Basra civarında öldürülmesiyle başladı. Ziyâd b. Ebîh'in 45'te (665) Basra valiliğine tayini ve 51 (671) yılında Kûfe valiliğinin de kendi uhdesine verilmesiyle Hâricîlik için yeni bir dönem başlamış oldu. Ziyâd, Hâricîler'in kıyamına fırsat tanımayacak derecede sert bir yönetim kurdu. Onun ölümünden (53/673) iki yıl sonra Basra valiliğine getirilen oğlu Ubeydullah sertlik hususunda babasını geride bıraktı. Ubeydullah, Hâricîler'i en küçük davranışlarını bahane ederek hapse attırır veya kadın erkek ayırımı yapmadan el ve ayaklarını kestirerek sokağa bıraktı-

rırdı. Kaynaklarda, bu iki vali dönemindeki uygulamalarla ilgili olarak Hâricîler lehine oldukça zengin bilgiler mevcuttur. Bu çok sert yönetimlere rağmen isyanlarından vazgeçmeyen Hâricîler, Urve b. Üdeyye'nin dahil olduğu bir cemaatin öldürülmesinden sonra kardeşi Ebû Bilâl Mirdâs b. Üdeyye'nin etrafında toplanarak faaliyetlerini çete savaşları şeklinde sürdürmelerine rağmen Ubeydullah tarafından yakalanıp hapsedilmekten kurtulamadılar. Ebû Bilâl hapisten kurtulur kurtulmaz Basra'dan ayrıldı ve kendisine bağlı kırk kişilik bir süvari birliğiyle Ahvaz'a geldi. Fakat Vali Ubeydullah, üzerlerine İbn Hısn et-Temîmî kumandasında bir kuvvet sevketti. Bunlar, Ebû Bilâl'in çatışmak istemediklerini söylemesine rağmen saldırıya geçince Hâricîler tarafından Asîk'te bozguna uğratıldılar. Ubeydullah bu defa Ebû Bilâl üzerine 3000 kişilik bir ordu sevketti. Ebû Bilâl'i ve arkadaşlarını caminin içinde kılıçtan geçirdi. Zühdü, takvâsı ve cesaretiyle muhaliflerinin bile takdirini kazanmış olan Ebû Bilâl'in öldürülmesi değişik zümrelere büyük bir üzüntü ile karşılandı.

Muâviye'nin ölümünden sonra (Receb 60/Nisan 680) yerine geçen oğlu Yezîd devri de Hâricîler için huzurlu bir dönem olmamıştır. Ubeydullah b. Ziyâd'ın şiddet yönetimi sonucunda Basra kısmen boşalmıştı. Ayrıca Yezîd devrinde başlayan iç huzursuzluk, Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehid edilmesinden ardından Abdullah b. Zübeyr'in hilâfet davası ve bu uğurdaki silâhlı mücadelesi, 63 (682) yılında Medineliler'in isyan teşebbüsü, Yezîd'in kumandanı Müslim b. Ukbe'nin Medine'ye saldırması (63/683) ve arkasından Kâbe'nin yakılması (3 Rebîulevvel 64/31 Ekim 683) huzursuzluğu arttırdı. Hâricî hareketi de Kâbe'nin yakılmasından on bir gün sonra ölen Yezîd'in arkasından alabildiğine genişleyerek önem kazandı. Ziyâd ve Ubeydullah'ın şiddetli baskıları üzerine Hâricîler, liderleri Nâfi' b. Ezrak'ın teklifiyle bir ara Abdullah b. Zübeyr'in hilâfet davasına yardımcı oldular ve onun safında Şamîlîlar'a karşı savaştilar. Ancak Yezîd'in ölümünden sonra kanaatlerini tam olarak bilmedikleri birine yardım etmenin doğru olup olmayacağını tartışmaya başladılar. Nihayet İbn Zübeyr'e gidip Allah'ın kitabı ve Resulünün sünnetiyle amel eden Ebû Bekir ve Ömer hakkındaki kanaatini, seleflerinin yolundan ayrıldığını ileri sürdükleri Osman b. Affân ile Allah'ın işinde insanların hakemliğine başvurduğunu söyle-

dikleri Ali b. Ebû Tâlib'le ilgili düşüncesini, Hz. Ebû Bekir'in seçilmesi sırasında âdil bir imam olan Hz. Ali'ye biat ettikleri halde daha sonra bundan dönen, Hz. Âişe'yi de kandırarak savaşa sokan babası Zübeyr b. Awâm ile Talha b. Ubeydullah hakkındaki görüşünü sordular. Abdullah b. Zübeyr, bu sahâbîlerin hepsini hayırla anarak onların kanaatine iştirak etmeyince Hâricîler kendisinden ayrıldılar. Nâfi' b. Ezrak, Abdullah b. Safâr, Abdullah b. İbâz, Hanzale b. Beyhes Basra'ya; Ebû Tâlût, Necde b. Âmir, Ebû Fudeyk, Atıyye b. Esved Yemâme'ye gittiler. Bu sırada sayıları 10.000 civarında idi. Ebû Tâlût, Necde b. Âmir ve Ebû Fudeyk 62-72 (681-691) yılları arasında Yemâme, Hadramut, Yemen ve Tâif'i zaptettiler. Yemâme ve Bahreyn'de güçlenen Necde b. Âmir'e bağlı olan Necedât fırkası, Mus'ab b. Zübeyr'in 66 (685-86) yılında sevkettiği ordu karşısında tutunamayarak San'a'ya geçti. Burada hâkimiyet sağlayacakları esnada aralarında çıkan anlaşmazlık sebebiyle liderlerini öldürdüler (72/691); ardından da Haccâc b. Yûsuf es-Sekaffî'nin gönderdiği ordu tarafından tamamen yok edildi.

Aslında bu dönem Hâricîler'in kısmen idarî, ağırlıklı olarak da dinî mahiyette birtakım ihtilâflara düşerek bölünmeye hazır olduklarının izlerini taşır. Şöyle ki, İbn Ziyâd'ın Basra'da hapsedtiği 400 kadar Hâricî, şehirdeki kabileler arası savaşın doğurduğu karışıklıktan faydalananak hapishaneden kaçtılar ve o sırada İbn Zübeyr'i terkedip Basra'ya gelen diğer Hâricîler'e katıldılar. Nâfi' b. Ezrak'ın etrafında toplanan ve Ezârika diye anılan başka bir Hâricî topluluğu da Allah yolunda hurûc edilmesini isteyerek Ahvaz'a gitti (Şevval 64/Mayıs 684). Bu hurûc olayını uygun görmeyen Abdullah b. Saffâr, Abdullah b. İbâz ve taraftarları Basra'da kaldılar. Bunun üzerine Nâfi', kendileriyle gelmeyip Basra'da kaldıkları için "kade" (oturanlar) adını verdiği bu topluluğun Allah'ın ve peygamberinin düşmanı olduğunu ilân etti; mensuplarıyla birlikte ayaklanarak bir süre Kirman, Fars ve diğer doğu illerinde hâkimiyeti ele geçirdi. Fakat önce Mühelleb b. Ebû Süfre, ardından Haccâc b. Yûsuf'un sert tedbirleri sonucu Nâfi' (64/684 veya 65/685) ve fırkanın en önemli adamlarından Kartarî b. Fücâe'nin (78/697 veya 79/698) öldürülmesiyle bu zümre de tamamen bertaraf edildi. Bu arada Musul'da Süfriyye'ye mensup Sâlih b. Müserrih isyan ederek bölgede siyasî hâkimiyet kurmaya

teşebbüs etti ve Haccâc tarafından gönderilen kuvvetleri yenilgiye uğrattı; ancak sonunda Kûfe ordusuna mağlûp olarak öldürüldü (76/695). Hâricîler, bu defa Şebîb b. Yezîd eş-Şeybânî'nin liderliğinde Mardin ile Nusaybin arasındaki Yukarı Dicle bölgesine yerleşerek Kûfe ve civarına baskınlar düzenlediler. Üzerlerine otuz yakın kuvvet sevkeden Haccâc'ın ordularını birçok defa yenen, hatta bir ara Kûfe'ye de giren Şebîb de Haccâc'ın saldırıları yüzünden 77 (696) yılı sonlarında Kirman dağlarına kaçmaya çalışırken Ahvaz'da Düceyl suyuna düşüp boğuldu.

Hâricîler Emevîler'in son dönemlerinde, öncekiler kadar tehlikeli olmamakla beraber hânedanın zayıflamasına paralel olarak isyanlarını yaygınlaştırdılar ve çeşitli bölgelerde çevreye korku salmaya devam ettiler. Ömer b. Abdülaziz devrinde Kûfe yakınındaki Cûha'da seksen kişiyle isyan eden Şevzeb adlı bir Hâricî, II. Yezîd zamanında çoğu Benî Rebîa'dan olan kuvvetleriyle hükümet güçlerine galip geldiyse de halifenin kardeşi Mesleme b. Abdülmelik'in gönderdiği Saîd b. Amr el-Haraşî kumandasındaki ordu tarafından 101 (720) yılında ortadan kaldırıldı. II. Mervân döneminde Dahhâk b. Kays liderliğinde gelişen Süfriyye, Hişâm b. Abdülmelik'in oğlu Süleyman'ın da katılımıyla Emevîler için büyük bir tehlike oluşturdu. Mervân'ın Irak valiliğinden azlettiği Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz'in iştirakiyle daha da güçlenen Dahhâk, 127 (744) yılında sayısı 100.000'i aşan mensupları ile Kûfe'de etkinlik kazandı. Önce Musul'a, ardından Nusaybin'e yürüdü. Nihayet Abdullah b. Mervân'ın ordusu tarafından Mardin yakınlarında mağlûp edilerek öldürüldü (128/745). Emevîler devrinin sonlarında ortaya çıkan Tâlibülhak lakabıyla meşhur Abdullah b. Yahyâ el-Kindî ve Ebû Hamza eş-Şârî'nin Hadramut ve Yemen'de gelişen, Mekke ve Medine'ye de sırayan isyanları da 130'da (748) Emevî ordusu tarafından bastırıldı.

Emevîler devrinde Kuzey Afrika'da başlangıçta 102 (720) yılına dayanan Hâricî isyanları yirmi yıl sonra umumi bir gelişme gösterdi. Matgara kabilesi reisi Meyserre adlı Kayrevanlı bir kişinin başlattığı isyan hareketi Fas'ta süratle gelişti. İsyanlılara katılan büyük kabileler şehirleri tahrip ederek yağmaladılar, üzerlerine gönderilen devlet kuvvetlerini mağlûp ettiler. Bu isyan Mağrib'in hemen her tarafında hissedilir hale geldi. Meyserre'nin ölümünden sonra Zenâte kabilesinden

HÂRİCİLER

Hâlid b. Hamîd, Emevî Valisi Külsûm b. İyâz'a karşı Hâricî mücadelesini sürdürdü, valiyi öldürünce şöhreti daha da arttı. Ebû Kurre el-Magilî'nin liderliğinde devam ettirilen Hâricî Berberî isyanları Emevîler'in son yıllarında gönderilen güçlerle de bastırılmadı.

Abbâsiler Döneminde Hâricîler. Bu dönem Hâricîler açısından pek hareketli değildir. Gerçi Abbâsiler'in ilk yıllarında Ezârika, Sufriyye, Necedât gibi bazı kollar özellikle Irak ve dolayları ile Kuzey Afrika'da birtakım isyan hareketlerine başvurmuşlardır. Ancak bunlar devlet kuvvetlerince hemen bastırılmıştır. Halife Mehdi-Billâh zamanında Horasan'da ortaya çıkan Yûsuf b. İbrâhim el-Berm adlı Hâricî Abbâsiler'e isyan edince (160/777) halife, o sırada Yahyâ eş-Şârî adlı Hâricî'nin liderliğindeki isyancılarla savaşan Sistan Valisi Ezîd b. Mezyed eş-Şeybânî'yi Yûsuf'un üzerine gönderdi. Daha önce Bûşenc, Merverrûz ve Cürcân'ı ele geçiren Yûsuf Yezîd'in kuvvetleri karşısında mağlûp oldu, yakalanarak halifeye gönderildi ve öldürüldü. Aynı yıl el-Cezîre ve Şam'ın kuzeyinde isyan edip Kinnesrîn ve Halep civarını hâkimiyeti altına alan Abdüsselâm b. Hâşim el-Yeşkürî, Abbâsiler'in iki yıl süren mücadeleleri sonunda öldürülerek isyan bastırıldı. Yine Mehdi-Billâh devrinde Musul'da ayaklanan ve nüfuzunu el-Cezîre'nin geniş bir bölgesine yayan Yâsîn el-Mevsilî et-Temîmî, Muhammed b. Ferruh ve Herseme b. A'yen kumandasındaki kuvvetler karşısında yenilgiye uğradı. Abbâsî halifelerinin takip ettiği malî siyaseti beğenmeyen Musul ahalisinin desteklediği Hamza b. Mâlik el-Huzâî'nin isyanı da liderlerinin öldürülmesiyle sona erdi. Hârûnürreşîd döneminde Velîd b. Tarîf eş-Şeybânî el-Cezîre bölgesinde isyan etti (178/794-95); önceleri bazı başarılar elde ettiyse de Yezîd b. Mezyed eş-Şeybânî kumandasındaki birlik karşısında yenildi (179/795-96). Aynı yıl Kirman'da Hamza b. Abdullah eş-Şârî idaresinde isyan eden Hâricîler önce Herat'ı, ardından Sistan'ı ele geçirdiler (185/801).

Öte yandan Abbâsiler'in kuruluş yıllarında Berberîler'in toplu olarak katılması ile güçlenen Hâricîler Kuzey Afrika'da çeşitli isyanlar çıkardılar. 141 (758) yılında ayaklanan Verfecûme kabilesi Kayrevan'ı işgal ederek burada üç yıl hâkimiyet sürdürdü. Hewvâre ve Zenâte kabileleri de Trablus, Miknâse ve Sicilmâse bölgelerini istilâ ettiler. Hâricîler'in İbâziyye koluna mensup olan Benî Rüstem, Tâhert'te Rüste-

mîler Devleti'ni kurmaya muvaffak oldu. Abbâsî Halifesi Mansûr'un İfrîkiye (Tunus) valisi Muhammed b. Eş'as el-Huzâî isyanları bastırma konusunda önemli bir başarı gösteremedi. Daha sonraki Abbâsî valileri de Hâricîler'le mücadeleyi sürdürdüler. Nihayet Yezîd b. Hâtîm Rüstemîler'i zayıf düşürüp bölmeyi başardı. Sonraki devirlerde, Fâtîmîler tarafından ortadan kaldırılacak olan Tâhert'teki Rüstemîler ile Sicilmâse ve civarındaki Sufri Midrârîler dışında Hâricî hareketi görülmemektedir. Fâtîmîler'den Kâim-Biemrillâh devrinde Kuzey Afrika'daki en önemli isyan, Tunus ve Kayrevan'ı işgal eden ve Fâtîmîler'i kuruluş dönemlerinde uzun süre uğraştırıp ancak Mansûr-Billâh devrinde bastırılabilen Ebû Yezîd en-Nükkârî'nin ayaklanmasıdır. İbâziyye dışındaki Hâricî fırkalarının Abbâsiler döneminde hemen hiçbir ciddi tehlike teşkil etmediği söylenebilir. İbâziyye ise Basra, Yemen, Hadramut, Umman, Kuzey Afrika ve Mağrib'de hâlâ varlığını sürdüren tek Hâricî fırkası olma özelliğini taşır.

Hâricîler'in Görüşleri. İbâziyye dışındaki Hâricîler itikadî alanda tam bir sistem ortaya koyamamışlardır. Bununla birlikte Muhakkime-i Ülä diye anılan ilk dönem Hâricîler'i, Siffin'den itibaren yaklaşık yirmi yıl süreyle hemen hemen ortak bir görüş etrafında birleşmişlerdir. İ. Yezîd'in ölümünden sonra Ezârika, Necedât, Sufriyye, Beyhesiyye ve Acârîde gibi kollara ayrılan Hâricîler'in görüşleri artık bu kolların, özellikle de reislerinin isimleriyle temsil edilmiştir. Bu bakımdan en geç 64 (683) yılından itibaren Hâricî ismi tek başına siyasî ve askerî alanda kullanılabilirse de fırkanın akaidle ilgili görüşlerinin reislerin isimleriyle birlikte ortaya konması daha isabetli görünmektedir. İlk Hâricîler ve diğerleri için esas olan nokta, İslâm ümmetinin Kur'an'a dayanırılması hususundaki ısrardır. Onlara göre Kur'an-ı Kerîm kesin bir kanun olup te'vil veya tefsire ihtiyaç göstermeksizin lafzî hüviyetiyle değişmez bir şekilde hem itikadî hem de amelî hayat için yegâne nizamdır. Bu anlayış, yanlış yola sapmaktan İslâm'ı yaşamayı ve adaleti gerçekleştirmeyi gerektirir. Adaletin gerçekleştirilmesi için bütün işlerin Allah'ın emir ve yasaklarına uygun olarak yürütülmesi şarttır; çünkü hüküm ancak Allah'ındır. Buna göre Hâricîler'in görüşlerinin hareket noktası, devletin en önemli niteliği olan adalet ilkesiyle Allah'ın hükmünün gerçekleştirilmesinden birinci derecede

sorumlu makam olması açısından hilâfet meselesidir. Halifelik âdil, âlim ve zâhid olması şartıyla hür yahut köle her müslümanın hakkıdır; diğer mezheplerin ileri sürdükleri Kureşî, Hâşimî, Emevî yahut Arap olma gibi şartlar geçerli değildir. Halife, müslümanlar arasında yapılan hür seçimle iş başına getirilir; doğru yoldan ayrıldığı zaman da azledilir ve öldürülür. Koruyucu çevresi az olacağı ve azledilmesi gerektiğinde güçlü bir direniş gösteremeyeceği için Arap olmayan kimsenin halifeliği tercih edilir. Önceleri müslüman ve hür olan her Arap'ın hilâfete lâyık olduğu düşüncesinden hareket eden Hâricîler, daha sonra Araplar dışındaki müslüman grupların kendilerini katılması ile fikir değiştirdiler. Hâricîler, bu görüşleriyle hürriyetçi demokrasinin ve gelişen olaylara göre süratli değişimin temsilcileri olarak görülmektedir. Hz. Ebû Bekir ile Ömer'in hilâfetlerinin tamamını, Osman'ın ilk altı yılını ve Ali'nin tahkime kadarki halifeliğini meşrû sayıp Hz. Osman'ın ikinci altı yıllık halifelik döneminden itibaren vuku bulan olayları, siyasî ve idarî karışıklıkları ve Osman'ın bu dönemdeki icraatını adaletsizlik şeklinde değerlendirmeleri hemen bütün Hâricîler'in ittifak ettiği hususlardır. Bu anlamda Hâricîler devlet adamlarının yetkilerini, hüküm verme salâhiyetlerini reddederek devlet kurumuna karşı bedvî tepkisini ve bir tür anarşizmi dile getirmişlerdir. Esasen kabile toplumunda bütün değerler kabile içinde oluşur ve kabile dışında hiçbir değer kabul edilmez. Geniş ölçüde bedevîlerden teşekkül eden Hâricîler de bir kabile gibi idrak ettikleri kendi topluluklarının dışında kalan herkesi düşman görmüşlerdir. Bir başka deyişle Hâricîler fiilî hayatta insanları ve toplulukları, şeriatı bilen ve uygulayan ile şeriatı bilmeyen veya uygulamayanlar şeklinde ikiye ayırmışlardır. Dolayısıyla onlara göre doğru yoldan sapan ve Allah'ın hükmünü uygulamayan imamı sırf bundan dolayı gayri meşrû ilân edip ona karşı çıkmak gerekir. Bu esasa dayalı olarak Allah'a itaat eden ve kendisi de itaata lâyık olan ilim ve zühd sahibi her mümin, siyahî bir köle de olsa cemaatin seçimi ve bunun vazgeçilmez şartı olan biatla imam olabilir.

Hâricîler için devletin en önemli vasfı adalet olduğundan imamın ilk işi, iyiliği emretme ve kötülükten uzaklaştırma (emir bi'l-ma'rûf nehy ani'l-münker) prensibini uygulamaktır. Aslında bu prensip her müminin vazgeçilmez görevidir. Ahlâkî

endişenin doğurduğu bu görevi yerine getirme hususunda Hâricîler'in son derece sert oldukları hemen hemen bütün ilk dönem kaynaklarında belirtilmiştir. Meselâ Abdullah b. Habbâb b. Eret gibi seçkin bir sahâbîyi hunharca katletmeleri, buna karşılık, "Peygamberinizin emanetini koruyunuz" diyerek hıristiyanlara ve Hâricîler'in kötülüklerinden korunmak için "müşrik gibi görünen" Vâsil b. Atâ ve arkadaşlarına arka çıkmaları hep bu ters bedevî anlayış ve dar görüşlülüğün örnekleridir (Müberred, III, 1078-1079, 1134-1135).

Akîde ve amelden oluşan dinin emirlerini yerine getirmeyen ve yasaklarından kaçınmayan kimseler Hâricîler'e göre kâfir kabul edilir. Öyle anlaşılıyor ki Hâricîler, kabile zihniyetinin tesiriyle İslâm'ın getirdiği ferdî sorumluluğu anlayamamış ve günahla küfür arasındaki farkı tesbit edememiştir. Hâricîler'ce imanla İslâm ayrılmaz bir bütün olarak eş anlamda kullanılmış, Ehl-i sünnet'in aksine amelilerin ihmal edilmesinden dolayı imandan çıkılacağı görüşü benimsenmiştir. Aslında Hâricîler, büyük günah işleyen imandan çıkması ve İslâm topluluğunun dışına atılması konusunu doğrudan doğruya "lâ hükme illâ lillâh" ilkeşine bağlamaktadırlar. Çünkü onlara göre büyük günah işleyen kişi, bu tutumuyla Allah'ın yasak kıldığı şeyi helâl saydığından mümin değildir ve cehennemde ebedî kalacaktır. Hatta bu anlayışı daha da ileri götürerek Hâricî olmayan herkesi düşman ve kâfir kabul etmişler, buna bağlı olarak kendilerinin dışındaki müslümanların kadınlarını ve çocuklarını da esir almış veya öldürmüşlerdir. "İsti'râz" adı verilen bu öldürme zihniyeti, muhtelif Hâricî kolları tarafından sonraki devirlerde oldukça yumuşatılmıştır.

Hâricîler'in ahlâkî davranışlarının iki ana temeli takvâ ve şecaattir. İbadetlere devam, dünyadan uzaklaşma, sürekli Kur'an okuma, özendirici ve sakındırıcı nasrlara titizlikle uyma onların en önemli özellikleri olarak görülmektedir. Abdullah b. Abbas, Hz. Ali tarafından Hâricîler'e gönderildiğinde onların alınlarının çokça secde etmekten dolayı zedelenmiş, secde esnasında yere temas eden diz ve dirseklerinin nasır tutmuş olduğunu görmüştü. Kaynaklarda Hâricîler'in zühd ve takvâsıyla ilgili birçok örnek yer almaktadır. İslâm fırkaları içinde cesaret, sıkıntıya tahammül, inancı uğruna fedakârlık ve mücadeleden yılmamak gibi erdemlerde Hâricîler başta gelmektedir.

Hâricî Fırkaları. Hâricîler kendi aralarında çeşitli fırkalara ayrıldıkları gibi bu fırkalar da tâli kollara bölünmüştür. İslâm mezhepleri tarihiyle ilgili kaynaklarda farklı sınıflandırmalar görülmekle birlikte ana Hâricî fırkalarını şu başlıklar altında incelemek mümkündür: 1. Muhakkime-i Ülä. Siffin Savaşı sonunda tahkîm hadisesi ortaya çıktığı zaman Harûrâ'da toplanan, bu sebeple Harûriyye diye de anılan, başlarında Abdullah b. Kevvâ, Abdullah b. Vehb er-Râsibî, Attâb b. A'ver, Urve b. Cerîr, Hurkûs b. Zühayr ve Yezîd b. Ebû Âsım gibi liderlerin bulunduğu bu fırka, hilâfetin Kureys'e aidiyetini reddederek Hz. Ali'yi önce hatalı, daha sonra kâfir kabul etmiş, Osman b. Affân ile Cemal Val'ası'na ve Siffin Savaşı'na katılanlara dil uzatmıştır. 2. Ezârika. Nâfi' b. Ezrak'a nisbet edilen ve Hz. Ali, Osman, Talha, Zübeyr, Âişe ile Cemal ve Siffin'e katılanların kâfir ve ebedî cehennemlik olduğunu ileri süren, kendilerinin bulunduğu yere hicret etmeyen Hâricîler'i (kade) tekfir eden, takıyyeyi reddeden devrinin en güçlü fırkasıdır. 3. Necedât. Necde b. Âmir el-Hanefî liderliğinde Ezârika'ya iltihak edecekken Nâfi' b. Ezrak'ın, Hâricî olup hicret etmeyenleri kâfir sayması üzerine bundan vazgeçen, ictihadî konularda bilgisizlikleri sebebiyle yanlış işler yapanları mâzur kabul ettiği için Âziriyye diye de anılan bu fırka Atıyye b. Esved'e uyan Ataviyye, Ebû Füdeyk'e tâbi olan Füdeykiyye ve kaynaklarda adı belirtilmeyen bir grupla birlikte üç tâli kola ayrılmıştır. 4. Sufriyye. Ziyâd b. Asfar veya Abdullah b. Asfar et-Temîmî'ye nisbet edilen, günah işleyenleri müşrik kabul etmekle birlikte muhaliflerin kadın ve çocuklarını öldürmeyi câiz görmeyen bu fırka da isimleri kaynaklarda zikredilmeyen üç tâli kola ayrılmıştır. 5. Acâride. Abdülkerîm b. Acred'in bağlılarından oluşan bu fırka, kâfirlerin çocukları hakkında bulûğ çağına gelip İslâm'ı kabul veya reddettikleri sabit olmadan hüküm verilemeyeceğini, Hâricîler'in bulunduğu yere hicret etmenin farz değil fazilet olduğunu, hicret etmeyenlerin büyük günah işlemedikleri sürece mümin sayılması gerektiğini ileri sürmüştür. Çoğunluğunu Horasanlılar'ın teşkil ettiği Acâride, Meymûniyye, Halefiyye, Hamziyye, Şuaybiyye, Hâzimiyye, Ma'lûmiyye, Mechûliyye, Saltiyye ve Etrâfiyye gibi tâli kollara ayrılmıştır. 6. Seâlîbe (Seâlîbiyye). Sa'lebe b. Mişkân veya Sa'lebe b. Âmir'e nisbetle anılan fırka, Acâride ile aynı görüşte iken kâfirlerin çocukları yanında müminlerin

çocuklarına da bulûğ çağına erişinceye, İslâm'a çağırılıncaya, iman veya inkâr etikleri sabit oluncaya kadar sevgi ya da düşmanlık beslemenin veya onlarla ilgili kesmenin doğru olmayacağını kabul ederek bu firkadan ayrılmıştır. Ma'bediyye, Ahnesiyye, Şeybâniyye, Ruşeydiyye, Mükremiyye, Bid'iyye, Ziyâdiyye ve adı zikredilmeyen diğer bir fırka Seâlîbe'nin tâli kollarıdır. 7. Beyhesiyye. Ebû Beyhes Heysam b. Câbir'e nisbetle bu adı alan firkaya göre iman ilim, ikrar ve amelden meydana gelir. Dolayısıyla bir kimse Allah'ı, peygamberlerini, Hz. Muhammed'in tebligatını bilip ikrar etmedikçe, ayrıca ilâhî emir ve yasakları yerine getirmedikçe müslüman sayılmaz. Beyhesiyye'nin bünyesinde Avniyye yahut Avfiyye, Şebîb en-Necrânî'ye nisbet edilen Ashâbû's-suâl, Kûfeli Hakem b. Mervân'a bağlanan Ashâbû't-tefsîr gibi tâli kollar ortaya çıkmıştır. 8. İbâziyye. Abdullah b. İbâz'a nisbet edilen bu fırka, büyük günah işleyenleri sadece nimete karşı nankörlük anlamında kâfir sayar; muhalif müslüman grupların yaşadığı toprakları İslâm ülkesi kabul ederek onlarla evlenmeyi ve miras intikalini meşrû görür. İbâziyye, Hâricîliğin en ılımlı ve günümüzde kadar ulaşan tek koludur. Hârisiyye, Tarifiyye, Yezidiyye, Hafsiyye, Dahhâkiyye, Sekkâkiyye, Halefiyye, Ömeriyye, Nefâsiyye (Neffâsiyye), Fersiyye ve Nükkâriyye gibi tâli kollara ayrılmıştır (geniş bilgi için bk. MUHAKKİME-İ ÜLÂ; EZÂRİKA).

Ebû'l-Hüseyn adlı bir kişiye nisbet edilen, kendilerine uyanların günahlarının affedileceğini savunan, muhalif günahkârları ise müşrik sayan Hüseyniyye (Eş'arî, s. 119), İbn Azre adlı şahsa bağlananların teşkil ettiği Azriyye ile (Malatî, s. 178) Ümmü Necrân adlı kadının Basra'ya yerleşmesinden sonra iki erkekle evlendiği ortaya çıkan onun hareketini tasvip edenlerin oluşturduğu Necrânîyye (a.e., s. 179) yukarıda belirtilen asîf fırkaların kapsamına girmemektedir. Kebîre işleyenlerin ebedî cehennemlik oldukları düşüncesinden dolayı Hâricîlik bünyesindeki bir kısım fırkalar da Vaîdiyye adıyla anılmaktadır.

Herhangi bir mezhep yahut düşünce sisteminin doğru olarak anlaşılması ve yorumlanabilmesi, büyük ölçüde mensuplarının sosyal ve kültürel seviyelerinin tesbitine bağlıdır. Çoğunluğu bedevî Arap kabilelerinden oluşan, dinî düşüncelerini kabile taassubunun etkisi altında ve genellikle sertlik temayülü içinde nasrların zâhirine dayandıran Hâricîler,

HÂRİCİLER

muhafifleri bir yana kendi fırkaları arasında da birlik sağlayamamış ve birbirlerini tekfire yönelmişlerdir. Başlangıçtan beri düşüncelerini tarafsız şekilde ortaya koyan âlimlere göre aşırı grupları bir yana Hâricîler dalâlette kalmış, fakat küfre girmemiş bir topluluktur. Nitekim Hz. Ali, mensuplarına kendisinden sonra Hâricîler'le savaşmamalarını, zira hakkı arayıp bulmak isterken ona ulaşamayanların bâtılı arayıp buna ulaşanlar gibi olmadığını söylemiştir (Ahmed Emîn, s. 263). Bu ifadenin ilk kısmında Hâricîler, ikincisinde ise Muâviye b. Ebû Süfyan ve taraftarları kastedilmiştir. Hâricîler'in aşırı (gâli) grupları ise bu hükmün dışında mütalaa edilmiş ve her aşırı fırka iddiasına göre değerlendirilmiştir. Meselâ Yûsuf süresini bir aşk hikâyesi olduğu gerekçesiyle Kur'an-ı Kerim'den saymayan Acâride'nin bir grubu, Allah'ın Acemler'den Hz. Muhammed'in şeriatını iptal edecek bir nebî göndereceğini iddia eden Yezîdiye, kız torunlarla erkek ve kız kardeşlerin torunlarının haramlığının Kur'an'da yer almadığını ileri sürerek bunlarla evlenmeyi helâl sayan Meymûniyye gibi fırkalar gâliyyeden olmaları sebebiyle (DİA, XIII, 336) İslâm dışı fırkalar olarak kabul edilmiştir.

Çeşitli Hâricî liderleri ve gruplarının yöneticilerin sert tepki ve uygulamalarına, hatta zulümlerine mâruz kaldığı bilinmektedir. Ancak genellikle Hâricîler, ibadet türünden dinî vecibelerini eksiksiz olarak yerine getirmeye çalışmakla beraber sert tabiatlı, kendilerine mensup bulunmayan müslüman gruplara karşı merhametsiz olmakla nitelendirilmiştir. Bu sebeple Hâricî ruhu haşin, âsi ve çevresine uyum sağlamayan bir insan tipinin simgesi olarak telakkî edilmiştir.

Literatür. Hâricî ileri gelenlerinin daha ziyade "makale" türünde yazdıkları yazılar günümüze ulaşmadığından onlarla ilgili bilgiler daha çok umumi tarihler, belde tarihleri ve ilimler tarihiyle ilgili eserler, kelâm ve mezhepler tarihi kitapları, edebiyat tarihleri ve konuyla ilgili monografilerden elde edilebilmektedir. Kronolojik sıraya göre Ya'kübî'nin *Târîh*, Belâzürî'nin *Ensâbü'l-eşraf*, Dîneverî'nin *el-Ah̄bârü't-tivâl*, Taberî'nin *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, Mes'ûdî'nin *Mürûcû'z-zeheb*, İbnü'l-Cevzî'nin *el-Muntazam*, İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-târîh*, Nüveyrî'nin *Nihâyetü'l-ereb*, Zehebî'nin *Târîhu'l-İslâm*, *el-İber* ve İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-nihâye* adlı eserleri gibi umumi tarihlerle Hatîb el-Bağdâdî'nin

Târîhu Bağdâd'ı, İbn Asâkir'in *Târîhu Dımaşk*'ı ve Makrizî'nin *el-Hıta'*ı gibi belde tarihlerinin ilgili bölümleri Hâricîler konusunda önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Müberred'in *el-Kâmil*'i, İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'i, Hârizmî'nin *Mefâtîhu'l-ülûm*'u ve İbn Ebû'l-Hadîd'in *Şerhu Nehci'l-belâğa*'sı gibi ansiklopedik ve bibliyografik kitaplar da önemli kaynaklardır. Eş'arî'nin *Maḳālâtü'l-İslâmiyyîn*, Malatî'nin *et-Tenbih ve'r-red*, Bağdâdî'nin *el-Farḳ beyne'l-fırak*, İsferyânî'nin *et-Tebşîr fi'd-dîn*, İbn Hazm'ın *el-Faṣl*, Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihâl*, Fahreddin er-Râzî'nin *İ'tikâdâtü fırakü'l-müslimîn ve'l-müşrikîn* adlı eserleri ise özellikle Hâricî fırkaları ve tâli kollarının inanç ve düşüncelerinin tesbitinde aslı kaynak özelliği taşımaktadır. Mâtürîdî'nin *Kitâbü't-Tevhîd*, Ebû Hâtîm er-Râzî'nin *Kitâbü'z-Zîne*, Kâdî Abdülcebbar'ın *el-Muḡnî* (XX/2), Seyfeddin el-Âmidî'nin *Ebkârü'l-efkâr* adlı eserleri yanında kelâmıla ilgili kitapların hemen hepsi Hâricîler'e dair bilgi ihtiva etmektedir. Câhiz'in *el-Beyân ve't-tebyîn*, *el-Ösmâniyye*, *el-Hayevân* adlı kitapları, İbn Kuteybe'nin *Uyûnü'l-aḥbâr*'ı, İbn Abdürabbih'in *el-İḳdû'l-ferîd*'i ve Ebû'l-Ferec el-İsfahânî'nin *el-Eḡânî*'si Hâricîler'in özellikle şiir, hutbe ve benzeri edebî ürünleri hakkında önemli kaynaklardır. Çağdaş araştırmacılardan Ahmed Emîn'in *Fecrû'l-İslâm*, *Duḡa'l-İslâm* ve *Zuhrü'l-İslâm*'ı, I. Goldziher'in *el-Aḳide ve's-şerî'a fi'l-İslâm*'ı (trc. Muhammed Yûsuf Mûsâ v.dğr., Kahire 1946), J. Wellhausen'in *Die religious-politischen oppositionsparteien im alten Islam*'ı (Berlin 1901, T. trc. Fikret İşıltan, *İslâmiyet'in İlk Devrinde Dinî Siyasî Muhalefet Partileri*, Ankara 1989), Montgomery Watt'ın *The Formative Period of Islam* (Londra 1973, T. trc. Ethem Ruhi Fiğlalı, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Ankara 1981), *Islamic Political Thought* (Edinburg 1968) ve "Kharijite Thought in the Umayyad Period" (*Der Islam*, XXXVI/3, s. 215-231) başlıklı çalışmaları, A. Bell'in *el-Fıraku'l-İslâmiyye fi's-şimâli'l-İfrîkî* (Ar. trc. A. Bedevî, Beyrut 1981) adlı eseri Hâricîler'le ilgili önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Hâricîler hakkında müstakil çalışmalar da yapılmış olup Ömer Ebû Nasr'ın *el-Havâric fi'l-İslâm* (Beyrut 1949, 1956, 1970), Mahmûd İsmâil Abdürrezzâk'ın *Eşerü'l-Havâric fi'l-hayâti's-siyâsiyye* (doktora tezi, 1970, Câmîatü'l-Kâhire kısmü külliyyeti'l-âdâb), Ebû Yâbis Muhammed es-Seyyid Muhammed'in *Da'vetü'l-Havâric* (Kahire 1982),

Âmir Neccâr'ın *el-Havâric* (Beyrut 1990), Fuat Kavukçu'nun *Emevîler Devrinde Hâricî Hareketleri* (doktora tezi, 1990, UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü) ve Adnan Demircan'ın *Hâricîler'in Siyasî Faaliyetleri* (doktora tezi, 1994, SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü) adlı kitaplarıyla William Thomson'un "Kharijitism and the Kharijites" (*The Macdonald Presentation Volume*, Princeton-New Jersey 1933, s. 373-389), G. Levi Della Vida'nın "Hâricîler" (*JA*, V/1, s. 232-236) ve "Kharijites" (*EP*² [İng.], IV, 1074-1077), Selîm en-Nuaymî'nin "Zuhûrü'l-Havâric" (*MMİr.*, XV [1967], s. 10-37), Muhammed Kafâfî'nin "Abu Said Muhammed b. Saîd al-Azdi al-Kalhatî'ye Göre Hâricîliğin Doğuşu" (trc. Ethem Ruhi Fiğlalı, *ACİFD*, XVIII [1970], s. 177-192), E. Ruhi Fiğlalı'nın "Hâricîliğin Doğuşuna Tesir Eden Sebepler" (*ACİFD*, XX [1975], s. 219-248) başlıklı makaleleri bu tür araştırmalardan bazılarıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

Belâzürî, *Ensâb*, II, 350-377; III-V, bk. İndeks; Müberred, *el-Kâmil* (nşr. M. Ahmed ed-Dâli), Beyrut 1406/1986, II, 828-829; III, 1078-1079, 1098-1101, 1114-1123, 1130-1144, 1160-1197, 1201-1361; Dîneverî, *el-Aḥbârü't-tivâl*, s. 208 vd.; Ya'kübî, *Târîh*, II, 188-193, 272-273, 397; Ebû Halef el-Kummî, *Kitâbü'l-Makâlât* (nşr. M. Cevâd Meşkûr), Tahran 1963, s. 5, 8, 12, 14, 15, 85; Nevbahî, *Fıraku's-Şi'a*, s. 6, 10, 14, 15, 64; Taberî, *Târîh* (de Goeje), I, 3330, 3341 vd.; II, tür.yer.; Malatî, *et-Tenbih ve'r-red* (nşr. S. Dederig), İstanbul 1936, s. 38-43, 178-179; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecdeddî), s. 233-235, 295-297; Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, V, 134-139; Eş'arî, *Maḳālât* (Ritter), s. 86-131; Bağdâdî, *el-Farḳ* (Abdülhamîd), s. 72-113; İbn Hazm, *el-Faṣl* (Umayre), V, 51-57; Şehristânî, *el-Milel* (Kilânî), I, 114-138; Neşvân el-Himyârî, *el-Hürû'l-în* (nşr. Kemâl Mustafâ), Kahire 1948, tür.yer.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 134 vd.; İbn Ebû'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-belâğa* (nşr. M. Ebû'l-Fazl), Beyrut 1385/1965, II, 206-264, 307, 310-312; IV, 132-278; V, 3-4; VI, 44-45; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XX, 160-181, 272-288; XXI, 397-399, 447-451; Makrizî, *el-Hıta'*, II, 354; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ* (Şemseddin), XXIII, 225-229; W. Thomson, "Kharijitism and The Kharijites", *The Macdonald Presentation Volume*, New Jersey 1933, s. 373-389; Ahmed Emîn, *Fecrû'l-İslâm*, Kahire 1969, s. 256-265; a.m.f., *Duḡa'l-İslâm*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî), III, 330-347; Şevki Dayf, *Târîhu'l-edeb*, III, 26-32; J. Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Oxford 1975, s. 260-261; J. Wellhausen, *el-Havâric ve's-Şi'a* (trc. Abdurrahman Bedevî), Küveyt 1978, s. 25-100; I. Goldziher, *Introduction to Islamic Theology and Law* (trc. A. R. Hamori), New Jersey 1981, s. 170-174; Bel, *el-Fıraku'l-İslâmiyye*, s. 140-151; W. M. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (trc. E. Ruhi Fiğlalı), Ankara 1981, s. 11-42; Abdülmün'im Mâcid, *et-Târîhu's-siyâsi*, Kahire 1982, II, 134-154; M. Hafîl Zeyn, *Târîhu'l-fırakü'l-İslâmiyye*, Beyrut 1405/1985, s. 85-107; Âmir en-Neccâr, *el-Havâric*, Kahire 1990; Selim

en-Nuaymî, "Zuhûrû'l-Ĥavâric", *MMîr.*, XV (1967), s. 10-35; Ch. Pellat, "Djâhîz et les Khâridjites", *FO*, XII (1970), s. 195-209; Mahmûd İsmâil Abdürrezzâk, "el-Ĥavâric ve każıyyetu't-taĥkim", *el-Mecelletü'l-târîĥiyetü'l-Mişiyye*, XX, Kahire 1973, s. 47-69; G. Levi Della Vida, "Hâriciler", *JA*, V/1, s. 232-236; a.m.f., "Khâridjites", *EP* (İng.), IV, 1074-1077; Mustafa Öz, "Gâliyye", *DİA*, XIII, 336.

ETHEM RUHİ FİĞLALI

Kültür ve Edebiyat. İbâzîler istisna edilecek olursa genel prensipleri ve bazı belli konulardaki görüşleri dışında Hâricî fihî ve kelâmı tam anlamıyla bilinmemektedir. Bununla birlikte Hâricîlik özellikle iman meseleleri üzerinde yankılar uyandıran gücü sayesinde kelâmın gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Meşei itibarıyla popüler bir hareket gibi görünürse de aydınlardan tamamen yoksun bir cereyan olduğu da söylenemez.

Benzeri doktrinler gibi Hâricî düşünce sistemindeki radikalizm, problemleri yerlerde ve zamanlarda insanları celbeden bir unsur olmuştur. Bilhassa Abbâsîler'in ilk dönemindeki baskılar sebebiyle devrin yüksek bilim ve düşünce düzeyine, fikrî konulardaki şüpheli karakterine ve zarif kültürüne aykırı düşmesine rağmen birçok âlim ve edibin Hâricî düşüncelerini benimsediği görülmektedir. Bunların içinde meşhur dilci Ma'mer b. Müsennâ da vardır. Hâricîler'den günümüze intikal eden hutbe ve şiirler, onların hitabet kabiliyetleri yanında seviyeli görüş ve düşüncelerini de yansıtmaktadır. "İslâm'ın âbid ve müttakileri" şeklinde tanımlanabilecek Hâricî grupların ideali doğum yerine, mensup olduğu kabileye yahut sosyal durumuna bakmaksızın yeryüzündeki bütün müminleri eşit kabul ederek Allah'ın hâkimiyetini kurmaktı. Onlar kendi sosyal, politik, hukukî ve ahlâkî düzenlerini, genel ve özel hayatlarını Kur'an'ın zâhirî anlam ve öğretisini kususuz biçimde uydurmak ve yalnız zorunlu ihtiyaçları karşılamak şeklinde bir zühd hayatı yaşamak istiyorlardı. Bundan dolayı müzik ve sanat gibi bedî zevkler, yiyecek ve içeceklerdeki herhangi bir lüks, imanın saflığı ve sadeliği ilkesine zıt olacağı düşüncesiyle kötülenmiştir. Ayrıca hareket ve sözdeki takvâ noksanlığının toplumdan çıkarılmaya sebep olarak görülmesi yanında daha ciddi hallerde suçlunun mürted kabul edilerek eşi ve çocuklarıyla birlikte öldürülmesi gibi şiddete varan görüş ve uygulamalar ortaya çıkmıştır. Halife seçiminde soy ve kabilenin hiçbir önem taşımadığına dikkat çe-

kerek bu hususta şahsî meziyetlerin yeğâne belirleyici unsur olduğunu savunan Hâricîler'in mürted olarak kabul ettikleri kişiye sorumluluk ve cezanın ferdiliği prensibini göz ardı edip bunu aile fertlerine de teşmil etmeleri, çok büyük önem verdikleri adalete dayalı prensipler açısından oldukça çelişkili bir husustur. Çünkü soy ve kabilenin ve hatta belirli bir aileden gelmenin imam seçiminde belirleyici bir unsur olmadığını ileri süren bir anlayışın aynı şekilde suç ve cezada da ferdilik ilkesinden ayrılmaması gerektirdi.

Hâricî ahlâkının hareket noktası takvâ ve şecaattir. İbadete düşkünlük, namazda secdeleri uzatma, dünya nimetlerine karşı zâhidâne davranma, devamlı Kur'an okuma, müjde ve uyarı (va'd ve va'id) âyetlerinden etkilenme, onların kaynaklarda bol örnekleri olan takvâ anlayışının önemli unsurlarıdır. Abdullah b. Abbas, Hz. Ali'nin temsilci olarak Hâricîler'e gönderildiğinde onların uzun süre secde etmekten nasırlaşmış olduğunu görmüştü. Urve b. Üdeyye'nin öldürülmesinden sonra hizmetçisi, ona hiçbir gün yemek götürmediğini ve hiçbir gece yatak sermediğini söylemişti (Müberred, III, 1098). Ebû Bilâl Mirdâs b. Üdeyye Emevîler tarafından hapsedilince hapishane görevlisi konuşmalarına ve ibadetine hayran kalmış, ona büyük bir saygı ve güven duyarak gece vakti evine gitmesine, gündüz gelip teslim olmasına izin vermişti. Hâricîler'le başı derde giren Ubeydullah b. Ziyâd hapsedtiklerinin hepsini öldüreceğine yemin etmiş, bu sırada izinli olarak evinde bulunan Mirdâs hapishanedeki arkadaşlarının öldürüleceğini haber alınca, ailesinin ısrarlarına rağmen, Allah'ın huzuruna sözünden dönen bir kimse olarak gitmek istemediğini belirterek hapishaneyi dönmüştür (a.g.e., III, 1174-1175). Ubeydullah b. Ziyâd'ın Hâricîler'e karşı görevlendirdiği Abbâd b. Alkame el-Mâzinî ile Ebû Bilâl Mirdâs arasında geçen bir konuşmada Mirdâs, Ubeydullah'ın ne istediğini sormuş, Abbâd da başlarını istediğini söylemişti. Bir süre çatıştıktan sonra cuma namazı vakti girince yapılan anlaşmaya güvenerek silâh bırakan Hâricîler cuma namazını kılarken Emevî ordusu tarafından öldürülmüş, Ebû Bilâl'in başı da Ubeydullah'a götürülmüştü. Emevî güçlerinin bu zulümlerini ve ahde sadakatsizliklerini hazmedemeyen İmrân b. Hittân ve İsâ b. Fâtik, Ebû Bilâl için duygulu birer meşîye yazmışlardır (Nâyif Mahmûd Ma'rûf, *Divânü'l-Ĥavâric*, s. 159, 200).

İslâm fırkaları içinde savaş ve benzeri sıkıntılara katlanma, inançları uğruna hiç çekinmeden canlarını feda etme, cesaret ve metanet gösterme konularında ileri bir mertebeye ulaşan Hâricîler, şehid olmayı cana minnet bilip düşmanlarına karşı tereddüt etmeden savaşa girişmişlerdir. Bundan dolayı Emevîler, sevkettikleri kat kat üstün güçlere rağmen onlarla başa çıkmaya muvaffak olamamışlar, muhalifleri bile onların cesaret ve yiğitliklerini takdir etmek zorunda kalmışlardır.

Hâricî kadınları da erkekleri gibi cesaret sahibi olup onlarla birlikte savaşa katılır, erkeklerin hamâset duygularını tahrik eder, seve seve ölüme koşarlardı. Bu kadınlardan takvâsı ve cesaretiyle tanınan Belcâ, Emevî Valisi Ubeydullah b. Ziyâd'ın kendisinden intikam alacağını öğrenince kaçmasını tavsiye edenlere, yakalandığında öldürülmekten öte bir muameleyle karşılaşmayacağını, bundan da korkmadığını ifade etmişti. Daha sonra yakalanan Belcâ elleri ve ayakları kesilerek çıplak bir şekilde idam edilmiştir (Müberred, III, 1173-1174). Şebîb b. Yezîd eş-Şeybânî'nin hanımı Gazâle de Hâricîler'in önde gelen kumandanlarından. Haccâc'ın güçlü ordusunu kırk kişilik kuvvetiyle bozguna uğratan Gazâle, onun hâkim olduğu Kûfe Camii'nde iki rek'at namaz kılacağını, ilk rek'atta Bakara, ikinci rek'atta Âl-i İmrân sûresini okuyacağını söylemiş, daha sonra bu sözünü yerine getirmişti. Gazâle'nin bu cesaretini öğrenen Haccâc, sarayını tahkim edip çevresine daha çok kuvvet yerleştirmek zorunda kalmıştı. Haccâc'ın gönderdiği dört orduyu mağlûp eden Gazâle beşincisiyle savaşırken arkadan vurularak öldürülmüştür (a.g.e., II, 929-930; Kerem el-Bustânî, s. 191-192).

Akîdelerine aşırı derecede bağlılıkları Hâricîler'in bir başka özelliğini teşkil eder. İslâm'ın sofuları olarak da bilinen bu grubun tek amacı Allah'ın iradesini yeryüzünde hâkim kılmaktır. Hasımlarının gücü ne olursa olsun onlara boyun eğmedikleri gibi inançlarını açıkça ortaya koymaktan da çekinmemişlerdir. Hz. Ali son günlerinde kendisinden sonra Hâricîler'in öldürülmemesini istemiş, hakkı bulmaya çalışırken hata edenlerin bâtılı arayıp ona uyanlar gibi olmayacağını belirtmişti. Ömer b. Abdülâzîz de kendisine karşı ayaklanan Şevzeb el-Yeşkür'nin elçilerine hitap ederken onların dünyevî bir arzu veya amaç için isyan etmediklerini bildiğini, fakat âhireti ararken hataya düştüklerini söylemişti.